

Gepubliceerd in Voorlopig 1997

Schuld en schaamte

door Frits de Lange

'Pas op kleine handjes wat je doet...' 'Pas op kleine voetjes waar je loopt' 'Pas op kleine oortjes wat je hoort' - er bestaat een oud, christelijk kleuterversje dat de kleine kinderziel reeds op prille leeftijd impregneert met schuldbesef. Het refrein eindigt met een regel in de trant van: 'Want er is EEN in de hemel die alles ziet wat je doet.' God als een 'Big Brother watching you'. Het versje wordt niet meer gezongen, geloof ik. De gedachte die er aan ten grondslag ligt - God als alziende rechter - heeft een dubbelzinnige uitwerking gehad. Het heeft het geweten van ons voorgeslacht opgewekt, gescherpt en levend gehouden. Het heeft mensen tegelijk ook van een onbekommerd leven beroofd, het soms tot een nachtmerrie gemaakt. Als een strenge God altijd en overal over je schouder meekijkt, is het met de spontaniteit gauw gedaan.

Van de Boeman-God zijn we verlost. Nog maar weinig kinderen worden er mee opgevoed. Maar hij schijnt voor een vervanger te hebben gezorgd. Tegenwoordig zijn er andere ogen die op je gericht staan en alles zien wat je doet. De camera's in de supermarkt, in het winkelcentrum en op de snelweg zijn de vervangers van Gods controlerende blik. "Pas op kleine handjes wat je doet". Het is de bewakingsdienst, die vanuit een onzichtbare controlekader een oogje in het zeil houdt, niet meer God in de hemel. Maar bewaakt worden we, hoe dan ook. De vraag die ik in dit artikel zou willen stellen is of we daarmee zoveel zoveel beter af zijn.

Radar

Achter de camera's zit niet een of andere dictator. We leven niet in een totalitaire staat, maar in een democratie. Het oog dat op ons gericht staat, is eigenlijk ons eigen oog. Big Brother, dat zijn we zelf. Niet een Geheime Dienst houdt ons in de de gaten - alhoewel, je weet maar nooit - maar we houden elkaar in de gaten. Dat doen we niet alleen met bewakingscamera's, maar met de publieke opinie in de breedste zin van het woord. De Vierde Macht rukt op, ook als er geen lens in de buurt is. Burgemeesters, synodevoorzitters, en procureurs-generaals - ze ondergaan hardhandig het Oordeel van ons Allen. 'Gott vergibt, aber die Öffentlichkeit nicht.' Dat oordeel ontleent zijn onontkoombaarheid niet meer in eerste instantie aan het geweten, de

rechter of het parlement, maar aan de publieke opinie. (Iemand houdt ook niet meer de 'de eer aan zichzelf', maar is 'zijn positie is onhoudbaar' geworden.) Ook voor mensen die wat meer in de luwte van de publiciteit leven, is de camera een allesbepalend symbool geworden. Al is het alleen met een afstandsbediening in de hand: 24 uur per dag, zappend langs meer dan 164 tv-kanalen bekijken we elkaar en vormen ons oordeel: die mag blijven, die kan weg.

Het kan niet anders of de hegemonie van het beeldscherm heeft ook invloed op onze moraal. Ook moraal maakt de verschuiving door van woord- naar beeldcultuur, en wordt steeds meer een zaak van kijken en bekeken worden. Wat goed en kwaad is wordt minder gezegd en gehoord dan zichtbaar gemaakt. Wie of wat goed is, mag gezien worden en blijft in beeld; wie of wat fout is, mag ons meer onder ogen komen.

Een kleine halve eeuw geleden nam de Amerikaanse socioloog David Riesman in *The Lonely Crowd* deze ontwikkeling al waar. Moderne mensen die door de schuldcultuur van het christendom waren gestempeld, noemde hij 'inner-directed'. Zij worden gestuurd door hun geweten, dat ze in hun opvoeding hebben opgedaan. Het gezag van ouders, kerk, en samenleving hebben zij verinnerlijkt en zich eigen gemaakt. De 'ander' is deel van henzelf geworden. De wet wordt beaamd in vrijheid, het uiterlijke gebod is tot innerlijk motief geworden. Het geweten stuurt deze mensen als een soort kompas.

De moraal van het menstype dat aan het ontstaan is (tegenwoordig zouden we het postmodern noemen) is volgens Riesman eerder te vergelijken met een radar. Het neemt geen moraal mee 'van huis uit' maar stelt zijn koers vast op grond van signalen die het vanuit de omgeving opvangt. Postmoderne mensen zijn 'outer directed'. Zij zijn extravert, communicabel en flexibel. Hun moraal is de vrucht van *trial and error*, het resultaat van voortdurend experimenteren.

Riesman schreef in de tijd dat Philips nog zijn eerste televisie moest maken. De revolutionaire ontwikkelingen in de communicatie en media-technologie hebben zijn intuïties naderhand alleen nog maar bevestigd. Door de cultuuromslag van woord naar beeld lijkt er een ingrijpende verschuiving in onze morele huishouding plaats te vinden, die maakt dat een appel op het geweten steeds moeilijker wordt verstaan. Ook het christelijk spreken over zonde, schuld, verzoening en vergeving lijkt steeds meer op onbegrip te stuiten.

Het zwaartepunt van de moraal wordt verlegd. Het is een beweging van binnen naar buiten: van het interne forum van het geweten, de innerlijke rechtbank, naar het externe forum van de sancties, de publieke afstraffing. Als hedendaagse mensen schuldig staan, dan doen ze dat niet meer tegenover God of hun geweten, maar

tegenover anderen aan wiens oordeel zij gewicht hechten. Het innerlijke schuldgevoel heeft plaatsgemaakt voor de schaamte om aan de schandpaal genageld te worden. Het oordeel van anderen bepaalt zo niet alleen ons gevoel van eigenwaarde, maar ook de morele status die we aan onszelf toekennen. Zijn we goede of slechte mensen, zijn de handelingen die we verrichten goed of fout? Dat kunnen we pas zeggen als ze de toets van de publieke meningsvorming hebben doorstaan.

Schaamtecultuur

Het geweten lijkt daarmee zijn langste tijd gehad te hebben. Het is een product van de christelijke traditie, die niet meer haar stempel op onze cultuur zet. Het christelijk geloof heeft in de lijn van Paulus, Augustinus en Luther ons met het besef doordrenkt dat we de grenzen overtreden die God ons gesteld heeft. Het kleuterschoolversje waarmee ik begon is daarvan een karikaturale uitloper. Maar wie niet meer op de 'School met den Bijbel', maar voor en achter het beeldscherm wordt opgevoed, ontwikkelt een ander moraalbewustzijn. Hoe dat eruit gaat zien?

Een cultuursocioloog als Anthony Giddens wijst er op dat de postmoderne moraal steeds minder in termen van schuld, en steeds meer in die van *schaamte* moet worden omschreven. Het spreken over schuld komt voort vanuit het besef dat er grenzen worden overschreden, normen worden geschonden die door anderen (of door: een Ander) worden gesteld. Schuld draagt nog de herinnering aan religieuze oertijden, aan het doorbreken van taboes en heilige codes met zich mee. Het geweten is te beschouwen als de verinnerlijking van dat grensbewustzijn, de stem van een Boven en een Buiten die zich belichaamt in een heilige wet: 'tot hiertoe en niet verder'. We vinden ons geweten wel *in* onszelf, maar het is niet *van* onszelf. Het is de stem van God, zeggen de gelovigen. Het is de autoriteit van de vader, zei Freud. Het is het gezag van de samenleving, aldus Emil Durkheim. Maar hoe dan ook: kenmerkend is dat het geweten wordt gezien als een instantie die het andere in/van onszelf vertegenwoordigt.

De postmoderne schaamte, aldus Giddens, trekt die verinnerlijking door, en is in dat opzicht te beschouwen als een voortzetting van de moderne gerichtheid op het ik. *Zichzelf* schamen dat kan alleen een mens die een 'zelf' heeft. Maar er is een verschil: de instantie die uiteindelijk het morele oordeel over mij velt is niet meer de erkende autoriteit van God, de vader, of de samenleving, maar dat zijn de anderen om wiens wel en wee ik geef. Wie zich schaamt ten opzichte van anderen voelt dat hij of zij tekort schiet in het oog van anderen.

De anderen speelden natuurlijk ook een belangrijke rol in de schuldcultuur. Maar in een schaamtecultuur belichamen zij niet meer een heilige *grens* die ik niet mag overschrijden, maar het *ideaal* dat ik mijzelf gesteld heb. Zij zijn voor mij niet de belichaming van een Tegenover, een Halt, maar het Verlengstuk van mijn eigen zelfwaardering. Zij zijn geen vertegenwoordiging van God, maar van mijn eigen ik-ideaal. Aan hun oordeel wil ik mijzelf afmeten, omdat het eigenlijk mijn eigen oordeel is. Als ik mij voor hen schaam en hen niet meer onder ogen durf te komen, schaam ik me eigenlijk voor mij zelf. Ik schiet tekort ten opzichte van mijn eigen ideale standaard. Ik kan blijkbaar niet de mens zijn die ik graag zou willen zijn. 'Terwijl schuld opgeroepen wordt door het overschrijden van grenzen die door een superego zijn gesteld, komt schaamte voort uit het niet kunnen voldoen aan de verwachtingen die op grond van een bepaald ego-ideaal zijn ontwikkeld.' Aldus Giddens (*Modernity and Self-Identity*).

De blik van anderen

Ik weet niet of hij met deze schets gelijk heeft. Gaan we werkelijk naar een schaamtecultuur toe? Verliezen we de schuld en het geweten uit onze morele huishouding? Ik denk wel dat hier een rake omschrijving van het narcisme van veel postmoderne mensen gegeven wordt. Hier wordt een herkenbaar beeld geschetst van de zappende t.v.-kijker die zich in de imaginaire helden van zijn dagelijkse soapseries zijn levensmodellen 'kiest'. Personages die zowel onbereikbaar als nabij zijn, filmsterren die ook buurman of buurvrouw zou kunnen zijn. Inderdaad, tegenover hen voelt niemand zich schuldig, maar schaamt men zich. Zij belichamen wel anderen, maar vormen in feite een verlengstuk van het zelf.

Maar als dit het beeld is van de postmoderne mens dan moeten we medelijden met hem of haar hebben. Het is in feite immers niets meer dan een groot kind, dat nog nooit een tik op de vingers heeft gehad en leeft in zijn eigen fantastische wereld. De 'echte wereld' is anders. Vroeg of laat ervaart elk mens dat in de vorm van een autoritair Tegenover, al was het alleen in de gestalte van de politieman of rechter, die constateert dat je over de schreef bent gegaan. Een samenleving die er niet in slaagt om haar *screenagers* een innerlijk geweten te verschaffen, zal hen ook nooit in staat stellen van te voren zo'n confrontatie te willen ontlopen. De grens tussen 'mensen zonder geweten' en 'gewetenloze mensen' wordt dan vloeiend. Zij hebben de normen van de samenleving immers niet meer in hun hoofd, maar alleen tegenover zich. Zij zullen dan ook alleen nog maar gevoelig zijn voor harde sancties, *zero tolerance* en lik of stuk-beleid. Radarmensen zijn alleen gevoelig voor politieradars, verkeersdrempels en meer blauw op straat.

Een tweede kanttekening. Een schaamtecultuur zou helemaal geen morele ramp hoeven te worden als mensen maar een uiterst gevoelig en veeleisend schaamtebesef zouden ontwikkelen. Zij zouden hun ik-ideaal hoog op moeten schroeven. Zoals Adam, die in de hof van Eden God niet meer onder ogen durfde te komen. Giddens maakt in dit verband een nogal optimistische inschatting van onze postmoderne cultuur. Hij veronderstelt een flink ontwikkeld zelfbewustzijn, een krachtig ego dat zich zelf de ideale mensen kan *uitkiezen* ten opzichte waarvan het niet wil falen. Maar dringen de anderen zich niet veelmeer als ik-ideaal aan ons op, dan dat wij ze vrijelijk kunnen uitkiezen? Is het verschil tussen sterke en zwakke mensen in onze cultuur niet veeleer dat sommigen de lokkende en oordelende blik van anderen wel kunnen doorstaan en zich er aan kunnen meten, terwijl de meesten er onder bezwijken? Bekijken of bekeken worden - dat is de vraag in onze beeldcultuur. Zelf je standaarden stellen en ze aan anderen opdringen (een 'sterke persoonlijkheid zijn') of standaarden krijgen opgedrongen en er door geoordeeld worden - dat is de kwestie. Auteurs als Giddens zien in de postmoderne beeldmens vooral actieve, mondige kijkers, die het initiatief altijd aan hun kant hebben; het is de vraag of we hier niet nog een vorm van rooskleurig verlichtingsdenken voor ons hebben, die te weinig oog heeft voor het feit dat hedendaagse mensen vooral de *gevangene* zijn van de blik van anderen.

Eerethiek of zonde ?

Dit alles is reden voor scepsis tegenover voorstellen om op basis van de nieuwe schaamtecultuur een nieuwe ethiek te ontwikkelen, die de oude 'christelijk schuldcultuur' zou kunnen aflossen. In Nederland voert bijvoorbeeld de liberale filosoof Andries Kinneging zo'n pleidooi. In plaats van de christelijke gewetensethiek zou hij graag een *eerethiek* willen voorstaan. Niet meer het schuldig of onschuldig van een innerlijke rechtbank, maar de lof en de blaam van anderen bepalen daarin de ethische standaard. 'De bron van het schuldgevoel is de gedachte een ander, om wiens wel en wee men geeft, te kort te doen. En wat is de bron van het schaamtegevoel? Dat is de gedachte zelf te kort te schieten in de ogen van een ander.' Aldus Kinneging, die op basis van dit te kort schieten een voorname, maar tegelijke elitaire ethiek voor de *happy few* ontwikkelt. ('Moraal in het na-christelijk tijdperk', in: P.B. Cliteur e.a. *Cultuur, politiek en christelijke traditie*, Baarn 1996) De eerethiek van de vrije burgers uit het Oude Griekenland, zoals indrukwekkend in Homeros' Ilias verwoord, staat in dit verband voor hem model. Kinneging ziet meer in zo'n eerethiek dan in het zo populaire ideaal van zelfontplooiing. Het gewicht dat aan anderen wordt toegekend maakt haar immers veel socialer dan de wat navelstaardige ethiek die de authenticiteit centraal stelt.

Kinneging doet een originele poging om de ethiek aan te passen aan de culturele verschuivingen waaraan we onderhevig zijn. Ik denk echter dat er reden is voor twijfel aan het realiteitsgehalte van zo'n schaamte-ethiek, en niet minder aan de wenselijkheid ervan. Wellicht is er vanuit de christelijke traditie waarin onze moderne cultuur mede wortelt nog steeds meer te zeggen voor een moraal in termen van schuld en geweten, dan in termen van eer.

Er is natuurlijk veel misgegaan met de gewetensethiek. Zij is sinds Augustinus zo verinnerlijkt en geïndividualiseerd, dat de sociale betekenis ervan is helemaal verdonkeremaand. In het geweten werd wel de stem van God gehoord, maar niet meer die van de ander. Op den duur seculariseerde de stem van God (*vox Dei*) tot niet meer dan de stem van ons zelf (*vox sui*).

Maar oorspronkelijk hebben schuld en geweten hun plaats in het relationele verband tussen God, mens en medemens. Paul Ricoeur heeft in zijn *Symbolen van het Kwaad* beschreven hoe het begrip schuld in onze cultuur is ontstaan vanuit het religieuze besef van zonde. Zonde is de uitdrukking van het besef schuldig te staan voor het aangezicht van God, die je in naam van de arme, de weduwe en de wees ter verantwoording roept. Het besef van individuele morele schuld ontstaat binnen de persoonlijke verbondsrelatie met een God, die hoge, bijkans onmogelijke ethische eisen stelt. Gewetensonderzoek is niets anders dan met je eigen blik de absolute blik van God willen benaderen: 'Ik wil mij kennen zoals ik zelf gekend ben.' (Ps. 139) Vanuit deze religieuze ervaring van zonde heeft zich het begrip schuld langzamerhand losgemaakt. De schuldervaring is gesecculariseerd. De moderne mens staat alleen nog schuldig voor anderen, niet meer voor God; zijn geweten is een eenzaam geweten, niet meer de stem van 'de Andere dan/ van zichzelf.'

Welnu, liever dan een herbronning op het homerische heidendom van voor de schuldervaring, zou ik terug willen keren naar de religieuze schoot waaruit de het begrip schuld is geboren: de Psalmist die beseft te leven voor het aangezicht van God. Een God die onmogelijke eisen stelt en voor wie we altijd schuldig staan. Een God met een dodelijk scherpe blik. Maar tegelijk de Ander (is het uiteindelijk niet de enige?) die genadig is en van vergeving weet. Liever zijn oog op mij, dan alleen dat van de anderen met hun blaam en lof.

